

Het 'Receuil d'Arras'

Portret 'Jeronimus Bos painctre'

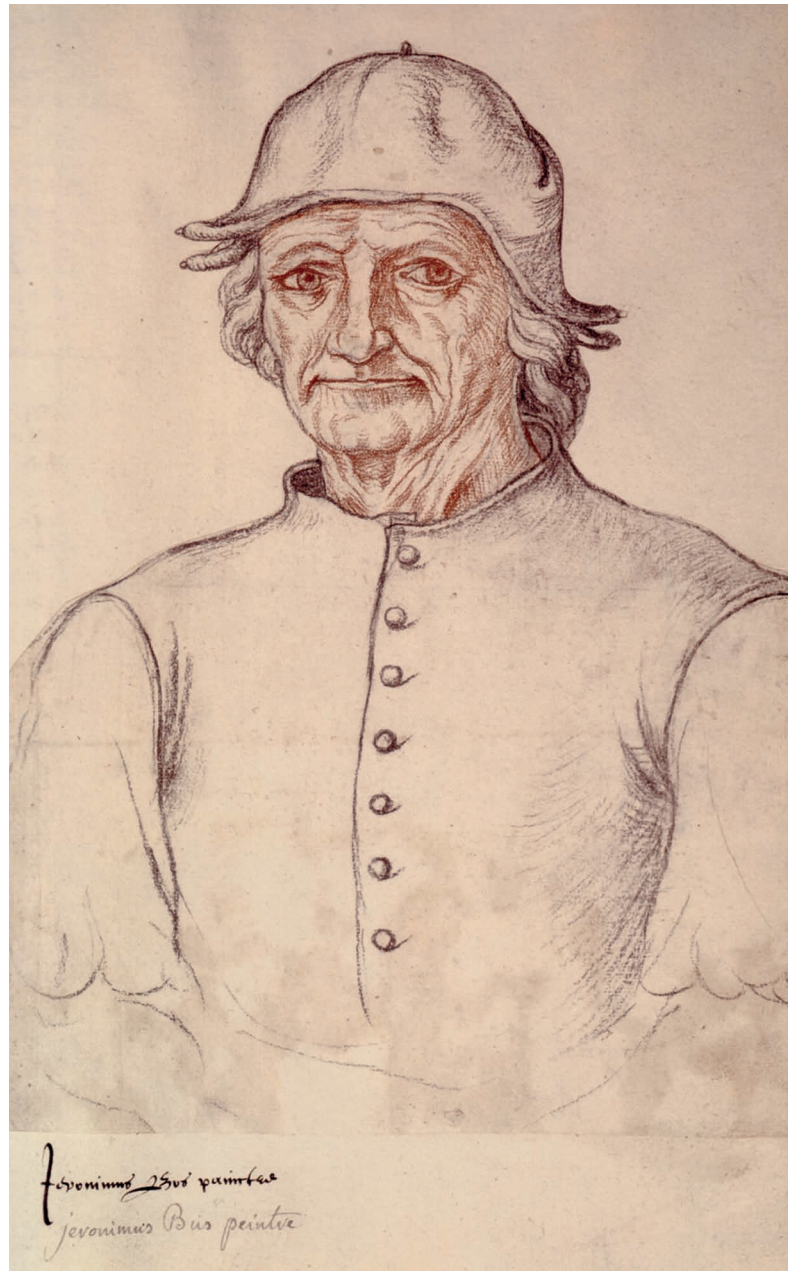
Jos Koldewey *

Tussen getekende portretten van 97 dames en 192 heren van betrekkelijk jong tot hoogbejaard, prijkt in een curieuze verzamelband die in de loop van de zestiende eeuw werd samengesteld, het beroemde portret in rood en zwart krijt van 'Jeronimus Bos painctre' (afb. 1). Van dit album, het fameuze 'Receuil d'Arras', verscheen niet lang geleden een monumentale editie, uitgegeven door de Franse kunsthistoricus Albert Châtelet met medewerking van de historicus Jacques Paviot.

Bijna ongelooflijk is dat dit *Receuil*, dat dankzij enkele er in opgenomen tekeningen wereldberoemd is, niet eerder in facsimilé-editie werd gepubliceerd. In brede kring is het tot op heden slechts bekend als bewaarplaats van portretten van beroemde personages, onder welke het Jheronimus Bosch-portret wel de eerste plaats inneemt.

Het Receuil

Het is een merkwaardig geheel: 289 uitgeknipte of uitgesneden papieren portretten, soms alleen het hoofd, soms als portretbuste, soms ten halve lijve, zorgvuldig ingeplakt in een grote foliant en voorzien van identificerende bijschriften. Een grote verzameling zestiende-eeuwse tekeningen van toen al zo goed als allemaal dode personages: edellieden, monniken en priesters, pausen, vorsten en vorstinnen, schilders en schrijvers, en zelfs een mannelijke en een vrouwelijke nar. Oorspronkelijk bevatte het album zo'n 300 personages, iets minder zijn er over. Een zekere Jacques Le Boucq (1520? - 1573) uit

Afb. 1. Jacques Le Boucq, Portret van Jheronimus Bosch, ca. 1565-1570, 'Receuil d'Arras', fol. 275.

Valencijn legde deze collectie aan. Hij tekende naar grafmonumenten, munten en penningen, schilderijen, glas-in-loodramen en alle mogelijke andere bronnen die hem de beeltenis van een interessante man of vrouw konden leveren. Le Boucq was heraut en wapenkoning¹ van Henegouwen en sinds 1559 van de Orde van het Gulden Vlies. Als heraldicus tekende en schilderde hij wapens. Enkele wapenboeken van zijn hand bleven bewaard, een groot deel van zijn oeuvre echter moet in de nacht van 3 op 4 februari 1731 verloren zijn gegaan bij de brand in het Hof op de Koudenberg, het paleizencomplex in Brussel. De portretten in het *Receuil d'Arras* werden getekend in metaalstift, zwart en rood krijt op papier. Het watermerk van de albumbladen toont dat dit papier tussen 1564 en 1591 in de papierfabriek van Edmond Denise in Troyes werd vervaardigd. Ook was in sommige gevallen het watermerk van de opgeplakte portretten te duiden, met als resultaat eveneens Troyes als productieplaats. Het *Receuil* moet dus tussen 1564 en 1573 door Le Boucq zijn samengesteld, terwijl een aantal van de tekeningen wellicht wat ouder is.

De uitgave

De kwaliteit van de tekeningen varieert enorm. De nagetekende voorbeelden waren sterk bepalend voor het resultaat: driedimensionale grafsculptuur was lastiger om te zetten naar een tweedimensionale schets dan een getekend, gegraveerd of geschilderd portret. Albert Châtelet koos ervoor bij deze quasi-facsimilé-editie de originelen die achter de portretten verscholen gaan, bepalend te laten zijn voor de opzet van het boek. De 289 nog resterende tekeningen worden dan ook niet gepresenteerd in de volgorde van het album, dus oplopend van folio 5 naar fol. 293 (verschillende bladen ontbreken immers) en evenmin in de chronologische of een andere volgorde van de geportretteerden. Châtelet groepeerde de portretkoppen stilistisch en niet volgens de stijl van de tekeningen zelf, maar volgens die van het door hem vermoede origineel waarvan de tekeningen kopieën zijn. Dat levert curieuze groeperingen op en is gevaarlijk omdat het merendeel van die originelen is verdwenen. Het resultaat is een ordening in zesentwintig (!) in principe wel chronologisch gegroepeerde clusters als 'Groupe Robert Campin', 'Groupe eyckien', 'Groupe Jan van Scorel' en 'Anonymes et peintres du xvie siècle'. Jeroen Bosch is ondergebracht bij de groep 'schilders uit de eerste twee decennia van de 16e eeuw'. Jacques Le Boucq, zelf Valencijner, tekende ondermeer naar een aantal grafmonumenten in het Franciscanen klooster van Valencijn, een volledig verdwe-

Afb. 2. Cornelis Cort, Portret van Jheronimus Bosch, ca. 1560-1565, uitgegeven door Volcxken Dierickx, de weduwe van Hieronymus Cock, Antwerpen 1572 (heruitgave door Theodoor Galle, ca. 1600).

nen verzameling die voor Châtelet een aparte groep werd. Niet uitgesloten is dat het allemaal begon daar in die kloosterkerk met vele gisants (horizontaal op een graftombe uitgestrekte figuren van de doden). De portretten van de vroegste, nog veertiende-eeuwse personages naar allerlei, voornamelijk beeldhouwde voorbeelden werden ook bij elkaar geordend, evenals de beeltenissen vermoedelijk naar vijftiende-eeuwse en die naar zestiende-eeuwse grafmonumenten. Aan het slot volgt dan een groep personages wier afbeelding teruggaat op Franse, Duitse, Engelse en Italiaanse voorbeelden, en een groep figuren die vermoedelijk werd uitgetekend naar gravures en medailles.

Jeroen Bosch

Deze volledig op een stilistisch kennersoog gestoelde ordening is die van een klassieke en heel gedegen kunsthistoricus, die de honderden opgeplakte koppen in het album op een andere manier wilde ordenen dan gebeurde in het overgeleverde foliant. In de voorliggende editie zijn de kunstenaars die achter de kopietekeningen schuilgaan, belangrijker

Afb. 3. Hendrick Hondius, Portret van Jheronimus Bosch, 's-Gravenhage 1610.

geworden dan de geportretteerden. Dit staat uiteraard haaks op de oorspronkelijke intentie van de verzameling: een Renaissance portrettengalerij waarin de beeltenis van de afgebeelde personen zo realistisch mogelijk moest zijn. Het is dan ook de vraag of de keuze van Albert Châtelet zo gelukkig is. Het is immers zijn kennersoog dat de kwalitatief matige maar buitengewoon interessante kopieën naar verdwenen voorbeelden ordent, de interpretatie van een interpretatie van onbekende originelen die wellicht in een aantal gevallen niet eens originelen zijn maar ook al kopieën waren.

Ook bij de portrettekening van Jeroen Bosch in het *Receuil* speelt deze kwestie.² Op folio 275 staat in het zestiende-eeuwse en het latere onderschrift geschreven wiens beeltenis daar is opgeplakt: *Jeronimus Bos painctre / Jeronimus Bus peintre*. Dit portret in zwart en rood krijt, als steeds strak langs de contouren uitgesneden, presenteert meteen de vraag naar de bron: wat was het voorbeeld dat werd nagetekend door de portrettenverzamelaar Jacques Le Boucq? Immers de tekening komt sterk overeen met de gravure die opgenomen werd in de bundel met 22 portretten van Nederlandse schilders door de Bruggeling Dominicus Lampsonius (1532-1599):

*Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies*³ (afb. 2). Dit bundeltje werd in 1572 uitgegeven te Antwerpen door de weduwe van Hieronymus Cock, de prentuitgever wiens in-memoriam-portret als nummer 23 aan de reeks werd toegevoegd. Terwijl de Florentijn Giorgio Vasari in zijn *Vite* geschreven kunstenaarsbiografieën publiceerde (zo'n 175 in de eerste editie van 1550 en 250 in de uitgave van 1568),⁴ ging het Cock om de portretten. Het boek van Vasari bracht hem vast op het idee. Onbekend is wanneer hij het initiatief nam tot de reeks kunstenaarsportretten. Wellicht was dit al vóór het verschijnen van Vasari's vermeerderde en verbeterde druk, want een vijftal van de 22 kunstenaarsportretten in het boek van Lampsonius, waaronder Jheronimus Bosch en Rogier van der Weyden, wordt toegeschreven aan Cornelis Cort, die in 1565 naar Italië trok en daarna vermoedelijk niet meer voor Hieronymus Cock heeft gewerkt.⁵ Cort zal deze portretten dus al in de vroege jaren zestig of uiterlijk in 1565 hebben gemaakt.

Het getekende portret van Bosch in het *Receuil* is relatief hoog van kwaliteit, beter dan vele andere van de bijna driehonderd nagetekende mannen- en vrouwenkoppen. Precies daarom is het niet zo gek te veronderstellen dat Le Boucq een goed tweedimensionaal en sterk lineair voorbeeld had. Châtelet's plaatsing van het Bosch-portret onder het werk van 'peintres des deux premières décennies du xviiè siècle' en meer in het bijzonder zijn suggestie dat het origineel een getekend zelfportret was dat ook gekopieerd werd voor de Lampsonius-editie, is hoogst speculatief en niet erg waarschijnlijk. Een getekend zelfportret in deze trant is omstreeks 1500 nauwelijks mogelijk en lijkt niet erg te passen bij een kunstenaar als Bosch. Wel ligt voor de hand dat Le Boucq op een of andere manier de tekening te zien kreeg die voor de door Cock uitgegeven prent werd gemaakt. Dit is te meer waarschijnlijk omdat dit ook het geval geweest lijkt te zijn voor de tekening van Rogier van der Weyden in het *Receuil*, fol. 276, zoals Châtelet zelf aannemelijk maakt. De beeltenis van Rogier op de gravure met het onderschrift van Lampsonius en dat van de portrettekening lijken als twee druppels water op elkaar, zij het dat de prentafdruk, zoals te verwachten bij een reproductie, gespiegeld is en de tekening uiteraard niet.⁶ Dat Châtelet bij de tekening van Jheronimus Bosch een andere redenering opzette, is te verklaren uit het feit dat de door hem afgebeelde gravure niet die van Cornelis Cort uit de 1572-editie is (afb. 2) maar de repliek daarvan door Hendrick Hondius, uitgegeven in Den Haag in 1610 (afb. 3). Bosch kijkt op de originele prent van Cornelis Cort naar rechts,

spiegelbeeldig ten opzichte van de tekening in het *Receuil*. De Hondiusprent is weer gespiegeld, wat voor de hand ligt voor een kopie-prent. Opmerkelijk is overigens de toevoeging in de gravure van Hondius. Bosch is intussen gecultiveerd als schilder van diablerieën, duistere en bizarre taferelen, en door een diepe vensternis achter hem kijken we als het ware regelrecht de hel in.

Jheronimus Bosch werd vrij achterin in het *Receuil d'Arras* geplaatst. Adel en clerus gingen voor kunstenaars in de hiërarchie van de heraldicus Jacques Le Boucq. Vanaf folio 269 zijn wat schrijvers bij elkaar geplaatst: Clément Marot, Lodovico Ariosto, Jacopo Sannarazo, en Petrarca met als pendant zijn muze Laura. Op folio 273 tot en met 276 volgt dan een groepje exquise schilders: Jean Bellegambe 'paintre excellent', Rafaël 'paintre excellent', Jheronimus Bosch 'paintre', Rogier van der Weyden 'paintre de grand Renom' en Gerard David 'paintre excellent'. Na deze komen enkele kroniekschrijvers en losse, deels eigentijdse deels antieke figuren. Interessant is dat vier befaamde vroegnederlandse schilders uit Douai/Dowaai, 's-Hertogenbosch, Brussel en Brugge zijn geplaatst naast Rafaël, Raffaello Sanzio (1483-1520). De gevierde kunstenaar uit de Italiaanse Renaissance lijkt hen naar een hoger niveau te tillen... Dit effect is in de uitgave van Châtelet volledig verloren gegaan, want het vijftal kunstenaars is door het hele boek verspreid geraakt (p. 107/115, 221/226, 221/227, 222/228, 434/454).

Tot slot

Voor een facsimilé-editie, wat *Visages d'antan* ondanks de door elkaar gegooide volgorde beoogt te zijn, bleek het majestueuze formaat van het oorspronkelijke album een probleem. In de forse maar eigenlijk nog onvoldoend grote publicatie (bladmaat 32 x 25 cm) is alleen het middendeel van de albumbladen gereproduceerd met de gehele uitgesneden en opgeplakte portrettekeningen steeds op ware grootte; in één geval moest deze nog 10% worden verkleind. Op de albumbladen en soms op de tekeningen zelf werden identificerende bijschriften geschreven, deels in de zestiende eeuw en deels veel later. Deze namen en titels werden door vijf verschillende personen toegevoegd, waarvan de eerste en belangrijkste met zekerheid als Jacques Le Boucq is herkend. Meestal maar lang niet altijd zijn de bijschriften en de oude foliëring of nummering van de pagina's mee gereproduceerd. Nogal wat bijschriften werden helaas letterlijk gecoupeerd (p. 38, 87, 90, 149, 162, 171, 248, 250, 263, 266, 292, 293, 307, 351, 375), terwijl teveel tekeningen om op te sommen hun randen missen.

De editie en bewerking van het *Receuil d'Arras* is desalniettemin imposant en waardevol omdat het een hoogst intrigerende bron ontsluit en tal van historische kopstukken wereldwijd beschikbaar maakt. Châtelet zelf, al vaker gelauwerd, werd dankzij deze uitgave opnieuw grote lof toegezwaaid: op 18 april jongstleden werd hem door het prestigieuze *Institut de France, Académie des inscriptions et belles-lettres*, de al in 1857 gevestigde en om het jaar uitgekeerde Prix Fould toegekend.

Albert Châtelet, Jacques Paviot, *Visages d'antan*. *Le recueil d'Arras (xive-xvii s.)* (Lathuile: éditions du Gui 2007). ISBN 10 2 9517 4176 6 / 13 978 2 9517 4176 8. 476 pp. €197,-.

Het werk is te raadplegen in de bibliotheek van het Jheronimus Bosch Art Center (Sint-Jacobskerk, Hinthamerstraat, 's-Hertogenbosch).

* Jos Koldewij is hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Noten

- 1 De wapenkoning beheerde geen wapens om mee te vechten maar wapenschilden! Zijn taak was het o.m. ook om na te gaan welk wapenschild een edelman mocht voeren en hij bepaalde ook de volgorde bij toernooien.
- 2 Ook Pater Gerlach verdiepte zich wat Bosch betreft al in deze problematiek: Pater Gerlach (Simon Schümmer), 'Het portret van Jeroen Bosch', in: *Brabantia* 23 (1974), p. 163-169; herdrukt in P.M. le Blanc, *Jheronimus bosch. Opstellen over leven en werk door drs. P. Gerlach O.F.M. Cap.* ('s-Hertogenbosch-'s-Gravenhage 1988), p. 73-80.
- 3 Recent: Larry Silver, *Hieronymus Bosch* (New York-Londen 2006), p. 128-129 waar het *Receuil* in het midden van de 16e eeuw wordt gedateerd en de tekening van Bosch abusievelijk het laatste blad in het album wordt genoemd. Silver veronderstelt een collectieve bron voor de tekening en voor de prent van Cornelis Cort.
- 4 Giorgio Vasari, *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Florence (Torrentino) 1550 en (Giunti) 1568. Recente naar het Nederlands vertaalde selectie: Henk van Veen (ed.), Anthonie Kee (vert.), *Giorgio Vasari, De levens van de grootste schilders, beeldhouwers en architecten* deel 1 (Amsterdam 1990) en deel 2 (1992).
- 5 Jacqueline Burgers, *In de Vier Winden. De prentuitgeverij van Hieronymus Cock 1507/10-1570* (Rotterdam 1988), p. 120; Manfred Sellink, Jacqueline Burgers, Cornelis Cort 'constich plaedi-snijder van Horne in Hollandt / accomplished plate-cutter from Hoorn in Holland' (Rotterdam, tentoonstellingscatalogus Museum Boijmans Van Beuningen, 1994), p. 62-66, 147-152. Aan Cornelis Cort toegeschreven: Joachim Patinir, Rogier van der Weyden, Jheronimus Bosch, Barend van Orley en Dirck Bouts.
- 6 Dirk De Vos veronderstelt een geschilderd portret als bron voor de tekening zonder deze te verbinden met de prent uit de Lamponius-bundel uit 1572. Dirk De Vos, *Rogier van der Weyden. Het volledig oeuvre* (Antwerpen 1999), p. 64-66 afb. 70, 71.